

VIRTUS

22 | 2015

Kees Kuiken

Een ‘ontbijtje’ uit Noordwijk

Zeventiende-eeuwse vroomheid en adelspretentie*

189

In de collectie van de Familiestichting Van Wassenaer bevindt zich een anoniem stilleven uit 1643 met alliantiewapens Van Wassenaer-Van de Werve en twee vrome versregels.¹ De wapenvoerders testeerden in 1643 in Noordwijk.² Anders dan hun wapens pretenderen, staat hun aansluiting bij de burggrafelijke familie Van Wassenaer of de riddermatige familie Van de Werve uit Voorburg niet vast. Het stilleven, een voorbeeld van een genre dat in de Noordelijke Nederlanden ‘ontbijtje’ heette, is op te vatten als een vroegmoderne protestantse memorietafel.³ Het is het enige ons bekende ontbijtje waarop de symboliek van de voorstelling in een bijschrift wordt geëxpliciteerd en waarop bovendien de opdrachtgevers met naam en wapen zijn vermeld. De pretentiewapens houden verband met het debat over adel, ridderschap en ‘welgeborenheid’ in de eerste decennia van de Republiek, een kwestie die ook een van deze wapenvoerders bezighield.

Ontbijtje of avondmaal?

Het genre van de ontbijtjes of ‘banketjes’ vertegenwoordigt in de schilderkunst een tussenfase tussen de Zuid-Nederlandse ‘keukenstukken’, waarin op een tafel uitgestalde spijzen een Bijbels tafereel omlijsten, en de rijke, barokke Hollandse stillevens uit de tweede helft

* Met dank aan ing. D. Kleyn, dr. J.E.A. Kroesen, drs. A.E.M. Landheer-Roelants, drs. P.N. Noomen, P.A.M. Wassenaar † en L. van Wassenaer-Wiarda.

1 L. van Wassenaer-Wiarda, *Van Wassenaer, een familie in portretten* (Amsterdam, 2014) 14-17.

2 Erfgoed Leiden en Omgeving (hierna: ELO), notarieel archief Noordwijk, inv.nr. 6274, protocolnr. 123.

3 A. Chong, ‘Wat onder de naam van stilleven begrepen is’, in: idem en W. Kloek, ed., *Het Nederlandse stilleven 1550-1720* (Amsterdam, 1999) 11, 37.

190

'Ontbijtje' met alliantiewapens Van Wassenaer-van de Werve (paneel, anoniem, 1643; foto Humphrey Daniels, 2014; coll. Familiestichting Van Wassenaer)

van de Gouden Eeuw. Vroom noemt dit genre 'monochrome banketjes', Schama 'ontbijtstukken'. Het bloeide vooral in Haarlem in het tweede kwart van de zeventiende eeuw.⁴

Kenmerkend voor zulke ontbijtjes is dat de toeschouwer min of meer van bovenaf op de uitgestalde etenswaren kijkt en dat deze elkaar niet of nauwelijks overlappen. Bij de Haarlemse topstukken in het genre is de stofuitdrukking vaak adembenemend realistisch. Het Noordwijkse banketje behoort hier niet toe, maar toont wel motieven uit de Haarlemse school zoals een stapel van drie kazen; de onderste licht gekleurd, de bovenste donker. Dit motief is onder meer te zien op een schilderij van Floris van Dijck († 1651) in het Rijksmuseum. Ook het brood, de noten, ham, vruchten en haringen, de zilveren beker en de glazen met wijn en bier op het Noordwijkse ontbijtje waren gangbare Haarlemse motieven.⁵ Het lijkt alsof deze voorwerpen op het ontbijtje professioneler zijn afgebeeld dan 'eigen' inventies zoals de naïef geschilderde schotel met een geslachte kip. Hier is geen Haarlemse meester aan het werk geweest maar een navolger.

Het is een tijd mode geweest om alle elementen op zulke stukken symbolisch te duiden. Kazen en walnoten zouden bijvoorbeeld het lichaam van Christus moeten voorstellen. De kunsthistoricus Eddy de Jongh maakt hiermee korte metten: 'Kaas werd in de zeventiende eeuw zelden genuttigd op allegorisch niveau.' Was er toch een symbolische boodschap, dan stond die er uitdrukkelijk bij, zoals op *Allegorie op de Matigheid* van Torrentius (1614) of op

4 Chong en Kloek, ed., *Het Nederlandse stilleven*; N.R.A. Vroom, *De schilders van het monochrome banketje* (Amsterdam, 1945); S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1997) 167; H.J. Raupp, 'Het stilleven in zijn gouden dagen', in: *Natural beauty van Fra Angelico tot Monet, collectie Rau voor Unicef* (Groningen-Bielefeld, 2013) 51-53.

5 Chong en Kloek, ed., *Het Nederlandse stilleven*, nrs. 9, 10, 17, 21.

de ets van een kaas vol maden van Johan de Brune (1624). Allicht nam De Brune hier de 'verrotte' ideeën van 'beleggen' denkers op de hak.⁶ De symbolische boodschap op het Noordwijkse ontbijtje is overduidelijk godsdienstig:

Geeft Godt de eer, o menschen teer, vrouch ende spaden
 Voor spijs en dranck, bewijst Hem danck, voor Sijn genaden.

Van dit vers is de melodie niet opgespoord, maar het rijmschema werd in 1642 gebezigd door de Noordwijkse rederijker Cornelis van Langeveldt.⁷ Het vers op het ontbijtje past bij de prent *Gebed voor de maaltijd*, die Klaas Jansz Visscher in 1609 maakte bij Psalm 128.⁸ In de berijmde vertaling:

Niets zal uw welvaart stuiten, / uw kroost zal blij en fris,
 Als groene olijvenspruiten, / versieren uwe dis.

Het rijk geklede gezin dat hier voor het eten bidt, omringd door Bijbelse kunstvoorstellingen, kan het gezin zijn van Dirk Pietersz van Wassenaer en Jannetje Jeroensdr van der Werf, het echtpaar dat met naam, toenaam en alliantiewapens op het Noordwijkse ontbijtje is vermeld. De beker die op Visschers prent vóór de vader op tafel staat, is van hetzelfde model als de beker op het ontbijtje. Het kan in beide afbeeldingen gaan om een zilveren huwelijksbeker, maar bekere van dit model werden in sommige protestantse kerken ook gebruikt bij de Avondmaalsviering. Het opschrift op het Noordwijkse ontbijtje verwijst echter niet nadrukkelijk naar dit sacrament.

Het lijkt daarom waarschijnlijker dat het ontbijtje niet voor de kerk was, maar voor thuis.

6 Ibidem, nr. 11; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 169-170 (met citaat De Jongh). De Brunen bijschrift luidt: 'Al te scherp schaadt'.

7 C. van Langeveldt, 'Liedt op den Regel: Die God heeft tot sijn hulp', in: *Vlissings redens lust-hof, beplant met seer schoone en bequame oeffeningen* (Vlissingen, 1642).

8 Schama, *Overvloed en onbehagen*, 165-166.

Gebed voor de maaltijd (gravure bij Psalm 128, Claes Jansz Visscher, Gent, 1609; coll. Rijksprentenkabinet, Amsterdam)

Uit boedelinventarissen is op te maken dat zeventiende-eeuwse Nederlanders hun ontbijtjes of banketjes vaak in de keuken hingen, maar soms ook in het voorhuis, de ontvangstruimte, de eetkamer of de kinderkamer. Was de kwaliteit wat minder, dan kwamen ze hoog aan de wand, boven een deur of boven de schouw.⁹ Dit lijkt ook van toepassing op het Noordwijkse ontbijtje. De wisselvallige kwaliteit van het geschilderde noodt niet uit tot beschouwing van dichtbij. Opvallend is het contrast tussen de in gedekte tinten en soms wat onbeholpen afgebeelde spijzen op de achtergrond en de fel gekleurde, artistiek verantwoord en heraldisch onberispelijk geschilderde alliantiewapens op de voorgrond: een prominent en kleurrijk *pièce de milieu* tegen een ingetogen achtergrond van ‘Hollands welvaren’.¹⁰

Misschien is het ontbijtje afkomstig uit een atelier dat zulke stukken aan de lopende band maakte en zijn de alliantiewapens er later opgeschilderd door een gespecialiseerde wapenschilder. Het manswapen op het ontbijtje is het gevierendeelde wapen van de burggrafe-

9 J. Loughman, ‘De markt voor Nederlandse stillevens, 1600-1720’, in: Chong en Kloek, ed., *Het Nederlandse stillevens*, 95-96.

10 Zie onder meer J. Berger Hochstrasser, ‘Een feest voor het oog’, in: Chong en Kloek, ed., *Het Nederlandse stillevens*, 73-85.

lijke tak van de heren van Wassenaar met het daarbij behorende helmteken (zwarte struisveren in een houten kuip) en bijpassende dekkleden (zilver en rood).⁴¹ Het ovale vrouwenwapen is eveneens gevierendeeld. Het eerste en vierde kwartier, in zilver een rode dwarsbalk, verwijst naar een als riddermatig beschreven familie die tot 1415 het Huis te Werve in Voorburg bewoonde.⁴² Het tweede en derde kwartier, gekanteeld doorsneden van zilver en zwart, is nog niet thuisgebracht. Technisch onderzoek naar overschilderingen is niet verricht.

Leidse maagschap?

Het Noordwijkse ontbijtje is gedateerd, maar ongesigneerd. In de jaren 1640 werkten twee met name bekende en heraldisch onderlegde schilders in Noordwijk: Klaas Isaacs van Swanenburg (1572-1652) uit Leiden en Jacob Gerritsz van Velsen (1603-1655) uit Noordwijk. Beiden maakten voor de plaatselijke rederijderskamer 'De Lelie onder de Doornen' een 'blazoen', een vrome schildering omzoomd met wapens, onder meer van de heer van Noordwijk.⁴³ De maker van het ontbijtje kan niet worden geïdentificeerd door grafologische vergelijking met de tekst op deze blazoenen, want daarvoor werden vaak gespecialiseerde kalligrafen ingeschakeld.⁴⁴

193

Een aanwijzing dat de maker van het ontbijtje misschien uit Leiden kwam, is een brief die Dirk Pietersz van Wassenaar omstreeks 1623 aan de baljuw van Noordwijk schreef. Daar in noemt hij de Leidse schepen 'Jan Luyken van Wassenaar zaliger' zijn 'maag' (naaste verwant).⁴⁵ Deze Jan Lucasz van Wassenaar, zoals hij op de bekende Leidse wapenkaart uit 1758 heet, kwam uit een bloeiende schildersfamilie. De wereldberoemde Lucas van Leyden was zijn oudoom.⁴⁶ Waarschijnlijk was ook de vader van Jan Lucasz van Wassenaar schilder. In de Leidse kohieren van de tiende penning van 1542 tot en met 1561 is een Lucas Jansz als schilder aangeslagen in de buurt achter de Burcht. Hij stond op 10 maart 1548 samen met de grootvader van Klaas van Swanenburg borg voor de aankoop van een huis aan het Rapenburg.⁴⁷ Waren beide mannen 'magen'? Hiervoor lijkt te pleiten dat Jan Lucasz in zijn wapen (in rood drie wassenaars) een hartschild voerde met een zwaan: de wapenfiguur en het 'handelsmerk' van de Swanenburgs.⁴⁸

11 O.a. Koninklijke Bibliotheek, Brussel, Ms. 15652-56 ('Codex Gelre', omstr.1400), fol. 83.

12 K. Zijlstra, 'Het geslacht Van de Werve uit Voorburg', *De navorscher*, XCVII (1958) 87-90.

13 R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg 1537-1614: Leids schilder en burgemeester* (Zwolle, 1998) 128-129; D. Kleyn, 'Cultuur en vermaak', in: J. Salman, H. Salman, W. Hekkens, ed., *Aan zee en op de geest. Een nieuwe geschiedenis van Noordwijk* (Noordwijk, 2011) 473.

14 Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg*, 57, 143 (ook over aan Klaas van Swanenburg toegeschreven gildeborden in Leiden).

15 Parafrase in ongedateerde brief van W.J.J.C. Bijleveld aan H.J.P. Wassenaar, gekopieerd bij P.A.M. Wassenaar en aangehaald in K. Kuiken en A. van Poelgeest, 'Bonteman alias Wassenaar, fictie en verbeelding van een 16e-eeuwse migrantenfamilie', *De Nederlandsche Leeuw*, CXVII (2001), 682.

16 G. van Rijckhuijsen, *Wapenkaart, behelzende alle de wapens en naamen van de (...) heeren veertigen der stad Leyden (...) zedert den 21 july 1449 tot den 21 july 1758 (...)* (Leiden, 1758) nr. 2.9.8; F. Dülberg, 'Die Nachkommen des Lucas van Leyden', *Oud-Holland*, XVII (1899) 156-162.

17 ELO, Rechters Archief (hierna: RA) Leiden, inv.-nr. 73 deel 1 (Inbrengboek 1540-1589), fol. 45r-45v.

18 O.a. Van Rijckhuijsen, *Wapenkaart*, nr. 2.11.1 (Isaac Claesz, vader van de schilder Claes van Swanenburg).

Er is echter een aanwijzing dat Jan Lucasz zijn zwaan niet ontleende aan de Swanenburgs maar aan een ander Leids geslacht dat zwanen in zijn schild voerde: de Swanevelts. Toen de enige zoon van Jan Lucasz in mei 1603 trouwde, was zijn oom, de Leidse burgemeester Jan Gijsbertsz, getuige. Op de wapenkaart voert hij in blauw drie zilveren zwanen met een gouden ring in het schildhart.¹⁹ Het lijkt erop dat Dirk Pietersz's 'maag' Jan Lucasz van Wassenaer *in vero* een Van Swanevelt was. De beweerde maagschap tussen Dirk en de genoemde Leidse schildersfamilies blijkt ook niet uit andere zestiende- en zeventiende-eeuwse bronnen. Wel bezat Lucas Jansz van Wassenaer, de zoon van Jan Lucasz van Wassenaer, van 1613 tot 1625 een huis in Noordwijk.²⁰

Edeltuig

194

De brief van Dirk Pietersz van Wassenaer aan de baljuw van Noordwijk is niet teruggevonden, maar aan de adelsgenealoog W.J.J.C. Bijleveld (1878-1952) danken we een parafraze. Volgens Bijleveld wilde Dirk in 1623 worden erkend als welgeboren man. Hij bood aan deze pretentie te staven met stukken en getuigen. Zo'n 'edeltuig' was in Holland een gangbaar rechtsmiddel.²¹ Bijleveld geeft het geval uit 1623 als volgt weer:²²

Dirc Pieterszoon [wilde] niet ontkennen dat zijn voorouders wellicht door bastaardij den huize van Wassenaer ontsproten waren, doch (...) hij en zijn voorouders (hadden] steeds het oude wapen Van Wassenaer openlijk (...) gevoerd, zonder tegenspraak of last (...), gelijk ook zijn maag Jan Luyken van Wassenaer zaliger, als veertigraad en schepen (van] Leiden, dit wapen (tijdens het beleg] zonder tegenspraak had gevoerd op zijn ambtszegel.

De stand van de welgeborenen vormde in de zeventiende eeuw de onderrand van de Hollandse ridderschap. Ze mochten niet op de voet van edelman zitting nemen in de Staten van Holland, maar wel in de plaatselijke of regionale adelsrechtbanken (baljuwshoven of hoge vierscharen).²³ Wie daarvoor wilde worden genomineerd, moest in manslijn van een edelman afstammen. Er zijn aanwijzingen dat in de jaren 1620 de lijsten van welgeborenen in de baljuwschappen Noordwijk en Noordwijkerhout zijn 'opgeschoond'. Uit Hillegom en Lisse (baljuwschap Noordwijkerhout) zijn de nieuw opgemaakte nominaties bewaard.²⁴ Ook in

¹⁹ ELO, trouwboeken Leiden, 2 mei 1603; Van Rijckhuijsen, *Wapenkaart*, nr. 2.9.14 ('Jan Gijsbertsz van Swanevelt'). Hij moet een oom van vaderszijde zijn geweest, want Lucas' moeder (ook getuige in 1603) heette Neeltje Roelofsdr.

²⁰ RA Noordwijk, 12 juni 1613, 29 april 1625; brandweerkohier Noordwijk (1623), fol. 14. Deze en andere Noordwijkse, Lisser en Katwijkse bronnen: de hoofdgeldkohieren en de huurboeken ('verpachtingen') van de abdij Leeuwenhorst, zijn op verschillende tijdstippen in 2013 digitaal geraadpleegd op hogenda.nl.

²¹ O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum, 1993), hfdst. 2, geeft hiervan 44 gevallen.

²² Als noot 15. Over Bijleveld: C. Gietman, 'Heraut van de oude orde. Een genealogie van Nederland's Adelsboek (1903-1945)', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, LIX (2005) 168-211.

²³ Onder meer H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1990) 40-43.

²⁴ A.M. Hulkenberg, *Hillegomse geschiedenissen* (Alphen a/d Rijn-Hillegom, 1985) 54; A.F. de Graaff,

Noordwijk speelde deze kwestie. Een neef van de plaatselijke touwslager Jacob Jansz liet in 1623 bij een notaris in Leiden vastleggen hoe hij en zijn neef waren ‘gesproten uit den hui-ze Van Poelgeest’ en ‘zonder (...) tegenspraak altoos het wapen Van Poelgeest (hadden) ge-voerd’.²⁵ Dit klassieke edeltuig volgt dezelfde lijn als de brief van Dirk Pietersz van Was-senaer aan de baljuw van Noordwijk uit hetzelfde jaar. Als kroongetuige zal Dirk wel zijn dorpsgenoot Lucas Jansz van Wassenaer hebben opgevoerd.

De hoge vierschaar van Noordwijk hield vanaf 1624 zitting in het toenmalige weeshuis (later: raadhuis).²⁶ De rechtspraak van dit jurycollege behandelde halsmisdrijven. Lang niet alle welgeborenen in Holland verheugden zich op deze *jury duty*, maar erkenning als wel-geborene was wel een vorm van sociaal kapitaal. De meeste welgeborenen voerden al gene-raties lang geen adellijke staat meer. Ze woonden niet op een omgracht kasteel en waren niet op persoonlijke titel, compleet met harnas en paard, oproepbaar in krijgsdienst. Ze wa-ren met andere woorden nauwelijks te onderscheiden van de gewone ‘buren’ en ‘huislieden’. Ook hun traditionele recht om in de grafelijke wildernissen te jagen, was omstreden gewor-den.²⁷

195

Dirk Pietersz van Wassenaer bewoonde geen kasteel, maar huurde een huis bij de kerk van Noordwijk: eerst van zijn buurvrouw jonkvrouw Petronella Pijnsen en na 1638 van de rector van de Latijnse school.²⁸ Hij was niet onvermogen. In 1643 kregen alle vier kinderen een voorschot van f 600,- op de erfenis, waarvan Jannetje het vruchtgebruik behield. Ze staat vanaf 1645 te boek als weduwe.²⁹ Het ontbijtje dat in Dirks sterfjaar – en ongetwijfeld naar zijn wensen – is geschilderd, is misschien geen allegorie op het lichaam van Christus of op geleerde scherpslijperij, maar het geeft wel op beeldende wijze weer hoe Dirk zijn plaats in de Hollandse samenleving zag. Tegen de wat somber geschilderde achtergrond van een uit-stalling van ‘volkse’ etenswaar – Schama beschouwt vooral kaas en haring als beelden van een egalitaire eetcultuur – schitteren de adellijke familiewapens van Dirk en zijn vrouw: een welgeboren paar te midden van het grauw.

Opmerkelijk is dat Dirks brief verwijst naar een mogelijke onwettige afstamming. Op het ontbijtje uit 1643 is immers het volle burggrafelijke wapen geschilderd, zonder breuk-tekens. Noch de Leidse burggraven, noch de heren van Duivenvoorde, een jongere tak van hetzelfde adellijke geslacht, hadden hiertegen volgens Dirk ooit bezwaar hebben gemaakt. Nu was de burggrafelijke tak in 1523 uitgestorven. Strikt genomen maakte het in 1643 afge-beelde wapen van Dirk Pietersz dus geen inbreuk op hun wapen, evenmin als het gebroken wapen van zijn ‘maag’ Jan Lucasz. Wel voerden enige Duivenvoordes vanaf omstreeks 1600 de naam Van Wassenaer en varianten van het bijbehorende wapen, maar nog niet het volle wapen dat op het ontbijtje staat.³⁰

‘Wassenaer alias Doncker’, *De Nederlandsche Leeuw*, LXVII (1950) 58.

25 Uittreksel in A.A. van Poelgeest, ‘Stamreeks Van Poelgeest’, *Onze voorouders*, IV (2001) 191-192.

26 J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen* (Noordwijk, 1911) 166-168.

27 Voorbeelden o.a. in Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, en Van den Arend, *Baljuwschappen*.

28 RA Noordwijk, 8 nov. 1638; afb. in Salman e.a., ed., *Aan zee en op de geest*, 157.

29 RA Noordwijk, 03 mei 1645. Het testament uit 1643 noemt vier kinderen: Pieter, Dirk, Willempje en Annetje.

30 S. Groenveld, ‘Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes (1523-1665)’, in: H.M. Brokken,

Stamreeks

Maar stamde Dirk Pietersz van Wassenaer werkelijk uit een welgeboren of bastaardtak van de Leidse burggraven? Hij staat voor het eerst met de toenaam Van Wassenaer in een Noordwijks archief in 1626, toen hij ‘administrerend regeerder’ van de dorpskerk was.³¹ In 1623 was daar zijn eerste en enige huwelijk afgekondigd. Hij heette toen nog gewoon Dirk Pietersz. Ook in het hoofdgeldkohier uit dat jaar, de eerste moderne volkstelling in Noordwijk, staat hij zo vermeld. Zijn vrouw Jannetje woonde in 1622 nog bij haar ouders in Katwijk.³²

De touwslager Jacob Jansz en zijn gezin staan evenmin met een ‘welgeboren’ toenaam in het hoofdgeldkohier.³³ In 1635 staat Jacob wel als ‘Jacob Jansz Poelgeest’ in het Noordwijkse brandweerkohier.³⁴ Pas na 1623 zijn beide mannen en hun nakomelingen deze historische namen gaan voeren: een teken van groeiend patrilineair geslachtsbesef op het platteland. Dorpelingen met een welgeboren stamreeks staken die niet onder stoelen of banken. Dat wil niet altijd zeggen dat ze ook tot de financiële dorpselite behoorden. Jacob Jansz leefde in 1623 ‘van den armen’.

De sleutel tot de afkomst van Dirk Pietersz van Wassenaer is een vermelding uit 1619. Toen deelde hij voor het gerecht te Lisse met zijn broers Floris en Jan en de voogden van hun zusters de erfenis van hun moeder Willempje Klaasdr, weduwe van Pieter Joris Floriszz aldaar. Floris Pietersz uit Lisse kocht in 1606 met een zwager een boerderij in Noordwijk. Jan Pieter Joriszz was omstreeks 1620 met de toenaam ‘Van Wassenaer’ een van de Lisser welgeborenen en in 1650 oom van de weeskinderen van zijn broer Floris Pietersz Wassenaer te Noordwijk.³⁵ Dirk Pietersz Wassenaer had in 1643 een dochter Willempje, genoemd naar Dirks moeder.

Joris Floriszz, de grootvader van Dirk Pietersz, komt voor in de huurboeken van de abdij Leeuwenhorst en in een akte die in 1566 is verleden voor de schout van Sassenheim. Van deze akte is alleen een afschrift uit 1775 bewaard. Joris’ vader Floris Huigensz en grootvader Huig Jacobsz zouden afstammen van ‘een jonge zoon van Wassenaar’ en altijd zonder bezwaar van derden het gebroken ‘wapen van Wassenaar’ hebben gevoerd.³⁶ Uit de huurboeken blijkt dat Huigs vader een Jacob Filipsz was die van 1436 tot 1464 kloosterland in Lisse pachtte.

In theorie zou Jacob een zoon of, meer waarschijnlijk, een bastaardzoon kunnen zijn van Filips van Wassenaer, ridder, die van 1391 tot zijn dood in 1427 burggraaf van Leiden

ed., *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000: Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer, 2001) 91.

31 RA Noordwijk, 24 juni 1626. Bijleveld, die het rechterlijk archief niet heeft geraadpleegd, noemt hem ‘diaken’.

32 Hoofdgeld Noordwijk (‘Dijrck Pietersz I hooft’); Hoofdgeld Katwijk (‘Jeroen Pietersz ende Engeltgen Engelsdr sijn huisvrouw met Engel, Dirck, Jannetgen, Leentgen, Cornelia, Maritgen ende Annetgen’).

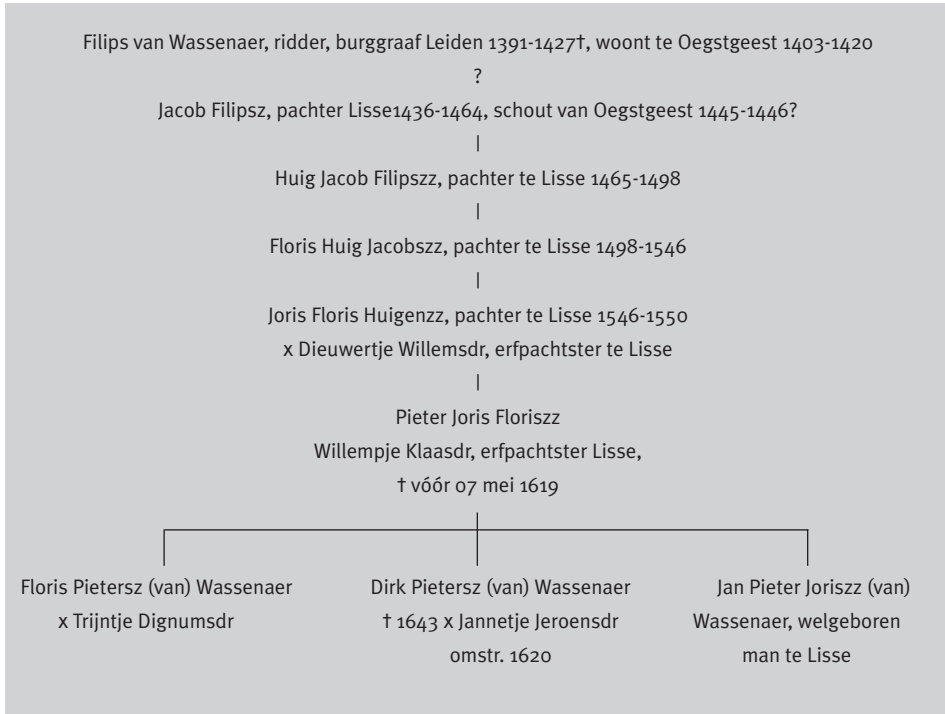
33 Hoofdgeld Noordwijk (‘Jacob Jansz. lijndraijer (...) IX hoofden’).

34 Brandweerkohier Noordwijk (anno 1635, fol. 19, nr. 87: ‘Jacob Jansz Poelgeest cum suis’).

35 RA Lisse, 17 mei 1619; De Graaff, ‘Wassenaar’, 58; RA Noordwijk, 27 dec. 1606 en 13 febr. 1650.

36 Verpachtingen (van Leeuwenhorst in) Lisse, akte gedrukt in: *De Nederlandsche Leeuw*, LXVI (1949) 241-242.

Stamreeks familie Van Wassenaer

197

was.³⁷ Filips' zoon Hendrik erfde in 1427 onder meer de heerlijkheid Oegstgeest. In 1445-1446 trad daar als schout een Jacob Filipsz op die zegelde met drie wassenaars en een liele in het schildhart.³⁸ Philips woonde van 1403 tot 1420 in Oegstgeest. Misschien is Jacob in die periode geboren. In de broederscheiding tussen Filips' wettige zoons Hendrik en Jan (1419) komt hij niet voor.³⁹ De gedachte is verleidelijk dat de schout uit 1445-1446 dezelfde is als de Lisser Jacob Filipsz, de stamvader van de 'Lisser Wassenaers'. In 2015 is aan mannelijke nakomelingen gevraagd hun y-DNA te laten vergelijken met dat van een hedendaagse baron van Wassenaer, die zijn stamvader deelt met de burggraventak.⁴⁰ Bij het ter perse gaan van dit opstel had deze oproep één *probandus* opgeleverd. Zijn y-DNA leverde geen treffer op met dat van de adellijke Van Wassenaers

37 A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001) 447.

38 K. Kuiken, 'Op zoek naar het DNA van de Lisser Wassenaars', *Gen.magazine*, XXI (2015) 64-68.

39 G.M. van Aalst, *Regesten van het fonds Wassenaar in het huisarchief Twickel 1222-1599* ('s-Gravenhage, 1998) nrs. 40-41.

40 Kuiken, 'Op zoek', *passim*.

Contraremonstrantie en rearistocratisering

Toen Dirk Pietersz van Wassenaer in 1643 testeerde, zaten zijn vrouw, de plaatselijke notaris en de predikant en een ouderling van de gereformeerde gemeente Noordwijk aan zijn sterfbed. Het echtpaar was blijkbaar niet alleen kerkelijk meelevend: ook de kerk leefde met hen mee. We hebben hierboven min of meer uitgesloten dat het ontbijtje bedoeld was als omlijsting van de Avondmaalsviering. Maar kan het als rouw- of wapenbord in de dorpskerk hebben gehangen?

In de tijd van Dirk Pietersz stond de kerk in het teken van de contraremonstrantie. De remonstrantse predikant Willem Loman was in 1620 gevlucht nadat zijn gezindte buiten de wet was geplaatst. De contraremonstrant Nicolaas van de Boekhorst, heer van Noordwijk, benoemde als opvolger zijn geestverwant Johannes Agricola (1583-1655). Deze stelde onverwijld een nieuwe kerkenraad samen.⁴¹ De ouderling Simon Pietersz die in 1643 aan Dirks sterfbed zat, was de zoon van een lid van deze contraremonstrantse 'Gideonsbende'. Ook Dirk Pietersz moet deze richting zijn toegedaan, anders had hij vast en zeker een remonstrantse dominee laten komen. De kerkstrijd was in 1632 namelijk in zoverre bijgelegd dat remonstranten weer mochten preken.

In Agricola's Noordwijkse jaren is het interieur van de dorpskerk ingrijpend verbouwd. In de tijd van prins Maurits (†1625), de kampioen van de contraremonstrantie, is het koor van het schip gescheiden door een koorhek. Hier bovenop kwamen drie tekstborden, het middelste bekroond met Maurits' wapen, geflankeerd door wapens Van de Boekhorst en van het ambacht Noordwijk. Aan de kant van het koor, waar het Avondmaal werd gevierd, kwam de tekst van Johannes 6:35 ('Ik ben het brood des levens'). Aan de schipzijde waren de Tien Geboden te lezen. De nissen in het koor werden aan het zicht onttrokken door een halfroond gestoelte met een psalmtekst.⁴² Evenals de Marekerk in het contraremonstrantse Leiden was deze verbouwing een product van de 'Mauritiaanse renaissance' die toen zijn stempel op de Hollandse kerken drukte.⁴³

Onder dit rechtzinnige bewind was in de dorpskerk dus wel ruimte voor kleurige wapens. Na Maurits' dood werd deze praktijk voortgezet. In 1638 kreeg de kerk een groot tekstbord met het wapen van Maurits' opvolger prins Frederik Hendrik (†1647), compleet met de Orde van de Kousenband die hem in 1627 was toegekend, en de wapens van ambachtsvrouwe Anna van der Does en haar man Jasper van Ewsum. De kerk was, in de woorden van Kroesen, een 'eretempel voor de adel' waar de ambachtsheren de dienst uitmaakten.⁴⁴ Op het eerste gezicht was zij ook al eeuwenlang een *lieu de mémoire* voor de heren van Noordwijk en de Boekhorst.⁴⁵ Als het ontbijtje ook als wapenbord voor de kerk bestemd was geweest, had het

⁴¹ Kloos, *Noordwijk*, 130-131.

⁴² R. Steensma, *Protestantse kerken. Hun pracht en kracht* (Gorredijk, 2013) afb. III.27, V.4, V.24, V.37.

⁴³ K. Kuiken, 'Van Haren's church (1682-1686)', *Virtus*, XX (2013) 51.

⁴⁴ Steensma, *Protestantse kerken*, 188-189; J.E.A. Kroesen, 'Eretempels voor de adel. De manifestatie van de Ommelander adel in het interieur van Groninger kerken (1500-1800)', *Virtus*, XIV (2007) 76-98.

⁴⁵ Over deze familie nu vooral F. Angevaere, *Rechtspreekers en schuinsmarcheerders. De geschiedenis van het geslacht Van Noordwijk en Van de Boekhorst* (Noordwijk, 2014).

moeten concurreren met deze vorstelijke en ambachtsheerlijke gedenktekens. Dat zou passen in de recente opvatting van kerken als *contested spaces*. De vraag blijft daarbij wel of deze *contest* veel kans van slagen had.⁴⁶

Maar de dorpskerk was bij nader inzien geen exclusieve adelsstempel. Zo was bijvoorbeeld de in 1520 onder een schitterende beeldzerk in deze kerk begraven Floris van de Boekhorst geen ambachtsheer van Noordwijk maar ‘gewoon’ burger (en in 1496-1497 burgemeester) van Leiden. De Nicolaas van de Boekhorst die in 1620 heer van Noordwijk werd, was zijn achterkleinzoon. Van Nierop noemt dit als voorbeeld van de ‘rearistocratisering van de lagere adel’, die ‘zowel sociale als economische achtergronden’ had.⁴⁷ Deze duiding doet geen recht aan de godsdienstpolitieke kant van de zaak. De calvinist Nicolaas kon in 1612 van een katholieke edelman een heerlijkheid (Wimmenum) kopen die hij in 1620 mocht ruilen tegen Noordwijk. Als trouw volgeling van Maurits was hij in 1618 benoemd in de ridderschap. Zo kreeg in de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten een welgeboren telg uit een oud geslacht opnieuw een riddermatige en ambachtsheerlijke status – alles voor de ‘goede’ contraremonstrantse zaak.

199

De adelswens van Dirk Pietersz van Wassenaer lijkt naadloos in dit patroon te passen. Misschien heeft hij zelfs gedroomd van het Leidse burggraafschap of de heerlijkheid Wassenaar. Hij overleed echter voordat deze door de toenmalige katholieke bezitter te koop werden gezet. Het burggraafschap kwam in 1651 aan de stad Leiden zelf en de heerlijkheid in 1656 aan admiraal Jacob van Wassenaer-Obdam (1610-1665). Hij stamde uit de zeer kapitaalcrachtige familie Van Duivenvoorde, waarvan toen al drie staken waren toegelaten tot de ridderschap van Holland. Meer nog dan aan Nicolaas van de Boekhorst, de nieuwbakken heer van Noordwijk, zal Dirk Pietersz van Wassenaer zich aan hen hebben gespiegeld – zij het met aanzienlijk minder succes.

Besluit

Een paar jaar geleden stelde Gietman dat de geschiedschrijving van de Nederlandse adel tijdens de Republiek nog weinig representatief is. Adelshistorici ‘richten (...) zich doorgaans op “winnaars”, op families die het lukte om zichzelf te handhaven en zich aan te passen aan veranderende omstandigheden’.⁴⁸ De Duivenvoordes zijn van dit laatste een schoolvoorbeeld. In dit opstel is een wat minder succesvolle tak Van Wassenaer voor het voetlicht gebracht. Er ligt een wereld van verschil tussen het schitterende grafmonument voor Jacob van Wassenaer-Obdam in de Grote Kerk in Den Haag en het ‘ontbijtje’ waarmee Dirk Pietersz is herdacht.⁴⁹

Dat het in beide gevallen gaat om uitingen van protestantse memoriecultuur, staat vast. Die cultuur draaide niet, zoals in de katholieke tijd, om het zielenheil van de herdachten

⁴⁶ Kuiken, ‘Van Haren’s church’, 60.

⁴⁷ Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 188.

⁴⁸ C. Gietman, ‘Adel tijdens Opstand en Republiek. Oude en nieuwe perspectieven’, *Virtus*, XIX (2012) 57.

⁴⁹ Steensma, *Protestantse kerken*, 148-149.

maar om hun eer (*fama*) en die van hun familie.⁵⁰ Op de tombe van Van Wassenaer-Obdam staan daarom geen heiligenbeelden maar allegorische figuren: Trouw, Waakzaamheid, Kracht, Voorzichtigheid. Ook de zeventiende-eeuwse tekstborden in de dorpskerk van Noordwijk zijn goede voorbeelden.

De vraag blijft of het ontbijtje was bestemd voor de kerk of, zoals zoveel stukken in het genre, voor de huiselijke kring. Er is een derde mogelijkheid. Noordwijk telde in de zeventiende eeuw twee voorname corporaties: de schutterij en de rederijderskamer. We weten niet of Dirk Pietersz lid, officier of bestuurder is geweest, maar de gebedstekst op het ontbijtje ademt de sfeer van de zeventiende-eeuwse rederijderspoëzie. De schutters hadden een eigen gebouw (de Doelen aan de Offemweg) en de rederijders vergaderden in de bovenzaal van het waaggebouw.⁵¹ Het is goed voorstelbaar dat het ‘gebedsontbijtje’ boven de tafel hing waaraan de schutters of rederijders hun jaarlijkse feestmaal hielden: een eerbetoon aan Dirk en zijn vrouw. Een lijst van goederen die de rederijders tussen juli 1642 en juli 1644 hadden verworven, vermeldt ‘een neut blasoen’. Vergelijken we dit echter met eerdere en latere inventarissen van de Noordwijkse kamer, dan moet dit slaan op het in 1642 door Swanenburg gemaakte stuk en niet op het ontbijtje uit 1643.⁵² Ook in de archieven van het Gilde van Sint Joris, de Noordwijkse schutterij, komt het niet voor.⁵³

200

In de jaren 1930 lag het ontbijtje in een kelder van het Rijksmuseum te Amsterdam. De directeur verkocht het voor f300,- aan G.H.L. baron van Wassenaer.⁵⁴ Ook toen werd kenmerkend al ‘ontzameld’. Wat Gietman schrijft over adelshistorici, gaat eveneens op voor kunsthistorici. De topstukken in het genre van ontbijtjes en banketjes zijn uitvoerig beschreven en gepubliceerd. Over het tweede garnituur, waartoe het Noordwijkse ontbijtje behoort, is bijna niets bekend. Als dit ontbijtje in een publieke of semipublieke ruimte heeft gehangen, zal het in 1796 wel met andere wapenstukken door het Noordwijkse revolutionaire bewind zijn verwijderd ‘omdat deze voorwerpen tot schande strekken der tegenwoordig meer verlichte tijden’. De aannemer Klaas Ouwehand (1748-1828) wist daarbij enige stukken te redden.⁵⁵ Misschien ook het ontbijtje dat via de museumkelder bij de Van Wassenaerstichting is beland?

Al met al is het Noordwijker ontbijtje een bijzonder ‘object in context’ – of liever: een object in meervoudige, niet eenduidige contexten. Was het bestemd voor de kerk, de waag, de doelen of toch voor de keuken van het gememoreerde echtpaar? Wel duidelijk is dat het niet alleen economisch kapitaal vertegenwoordigt maar ook cultureel (het vrome gedicht)

50 Kuiken, ‘Van Haren’s church’, 46-47.

51 Kleyn, ‘Cultuur en vermaak’, 465, 468, 476.

52 Gedrukt in F.C. van Boheemen en T.C.J. van der Heijden, ed., *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw* (Delft, 1999) 532-538.

53 D. Kleyn, *Het Gilde, levend monument. De kroniek van de Broederschap of Gilde van Sint Joris te Noordwijk en een rondgang door de Doelen met de beschrijving van de blazoenen, vaandels, het armamentarium en de diverse unica* (Noordwijk, 2004); idem, *Wat u nog weten moet* (Noordwijk, 2012).

54 Van Wassenaer-Wiarda, *Van Wassenaer*, 17. De toenmalige directeur was Frederik Schmidt Degener (1881-1941).

55 Kloos, *Noordwijk*, 217, 222, 240. Ouwehand werd in november 1813 lid van het provisionele dorpsbestuur.

en sociaal kapitaal (de adellijke wapens). Als context lijkt *Virtus* er daarom minstens even passend voor.

Dr. Kees Kuiken, cultural historian and sinologue, works as an independent academic researcher. He holds doctorates in Religious Studies (Groningen 2002) and History (Groningen 2013).

Emdaborg 29, 9751 SH Haren (Gn), The Netherlands – www.prosopo.nl.

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722

